

Pleskalová, Jana

Úvod

In: Pleskalová, Jana. *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, 1998, pp. 6-11

ISBN 802101878X

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122922>

Access Date: 25. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ÚVOD

1. Nejstarší česká antroponyma neboli vlastní jména osobní tvoří významnou část tzv. bohemik, prvních českých slov doložených v cizojazyčných písemnostech týkajících se českého území nebo české reality, a v jejich rámci poskytují nejstarší přímé doklady o tom, jak vypadala čeština v době, z níž nemáme souvislé české texty (do první poloviny 13. století). První záznamy jmen z našeho území pocházejí z 9. století, ale ve větší míře se objevují až později, takže vypovídají především o češtině 11.–13. století. Tato jednotlivá slova, převážně vlastní jména, podávají vedle dílčích informací o tehdejších hláskosloví a pravopise jedinečné svědectví o počátcích formování české antroponymie a toponymie, o jejich nejstarším stadiu v údobí češtiny.

2. Přestože bohemika představují vzácný jazykový materiál, jenž má velký význam pro poznání rané češtiny, nebyla dosud podrobena soustavnému rozboru. Nejednoznačný způsob zápisu těchto starobyklých písemných památek a převládající absence údajů o pojmenovaných osobách odrazovaly od jejich samostatného zpracování. Dosavadní onomastické a jazykovědné studie o staročeských vlastních jménech osobních (dále osobních jménech) neodlišují onu nejstarší vrstvu proprií od vlastních jmen později doložených a sledují všechna jako celek. Starší práce o staročeské antroponymii spadají do doby národního obrození. I když jsou mnohé z nich v některých ohledech cenné a průkopnické (viz např. Dobrovského studium vlastních jmen, Svoboda, 1953, s. 156–181), nepodávají spolehlivou a ucelenou charakteristiku staročeských antroponym. V té době nebyly k dispozici podrobné popisy historické gramatiky a slovtvorby češtiny, a proto docházelo k častým omylům jak při rekonstrukci jednotlivých jmen, tak při jejich výkladu, jenž byl nejčastějším tématem těchto studií. Přitom bohemika zapisovaná nejednoznačným primitivním pravopisem představovala problém nejtěžší, který nebylo možno uspokojivě vyřešit bez hlubších znalostí staročeských slovtvorných typů a inventáře antroponymických základů a formantů. S uvedenými těžkostmi se potýkali i vynikající badatelé jako J. Dobrovský, který mimo jiné zpřístupnil bohemika z nekrologu Podlažického a uspořádal je podle sufixů, F. Palacký, autor Popisu staročeských osobních a křestných jmen (1832, s. 60–69) zahrnujícího též jejich nejstarší vrstvu, F. Miklosich (1860) aj.

Na přelomu 19.–20. století využil staročeských proprií včetně některých bohemik J. Gebauer ve své Historické mluvnici jazyka českého (I–IV, 1894–1929; IV. díl

vydal F. Trávníček) a zařadil je též do Slovníku staročeského (1, 1903; 2, 1904). Sám se sice speciálně onymickým materiálem neobíral (v mluvnici jím pouze podle potřeby ilustroval své výklady), ale jeho základní práce o staré češtině měly rozhodující význam pro rekonstrukci a interpretaci staročeských vlastních jmen, jimž věnovali pozornost jeho žáci; byli to např. V. Flajšhans (Nejstarší památky jazyka i písemnictví českého, 1903; Naše nejstarší jména osobní, 1926, 1927, 1928) a F. Černý (Osobní jména v Gebauerově Slovníku staročeském, 1916). Jak patrně z uváděných příkladů, vzrostl ve 20. století zájem jazykovědců o staročeský onymický materiál a v jeho rámci i o nejstarší propria; např. bohemika v edici Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae sledoval ve třech studiích F. Bergmann (1921, 1923, 1924).

Základní význam pro staročeskou antroponymii má monografie J. Svobody Staročeská osobní jména a naše příjmení, 1964. Jejím těžištěm je soupis a rozbor staročeských antroponym doložených do začátku 15. století, prováděný na pozadí jejich praslovanského východiska a zasazený do širšího kontextu slovanského. Tematicky i metodou se jen zdánlivě blíží naší práci, neboť Svobodovým cílem je celkové postizení staročeské antroponymické soustavy. Důležitou součástí jeho popisu staročeského antroponymického materiálu, v němž stará bohemika zcela splývají s převažujícími jmény mladšími, je analýza slovtvorná, která spočívá v uspořádání složených antroponym podle jejich komponentů a v utřídění ostatních osobních jmen podle jejich formantů, ale bez ohledu na konkrétní slovtvorné typy; jimi se autor nezabývá. Obecně pak věnuje pozornost užitým slovtvorným způsobům, jednotlivým formantům a vybraným slovtvorným strukturám antroponym. Šíří řešené problematiky se mu dosud nevyrovnalo žádné dílo, a proto je dodnes využíváno jako základní poučení nejen o staročeských osobních jménech, ale i o slovanské antroponymické soustavě.

Již tradičně využívají staročeských antroponym autoři historických gramatik (Trávníček, 1935; Komárek, 1958; Lamprecht, 1966; v posledním upraveném vydání — Lamprecht, Šlosar, Bauer, 1986) a vlastní jména mají své místo i ve Staročeském slovníku vydávaném od r. 1968 (Němec, 1980, s. 25, Nedvěďová, 1973, s. 160–164). Teprve v současné době, kdy se můžeme opřít o podrobné historické gramatiky češtiny, ucelený popis historické slovtvorby českých substantiv (Šlosar, 1986) a v neposlední řadě též o zevrubnou charakteristiku osobních jmen z období prvního velkého rozmachu staré češtiny (Svoboda, 1964), lze přistoupit k zpracování nejstarších historicky doložených českých slov. S oporou o dosavadní výsledky výše uvedených bádání je možno spolehlivěji, i když ne zcela jednoznačně rekonstruovat četná antroponyma vyskytující se v cizojazyčných textech, pořídit ze spolehlivých edicí reprezentativní soubor těchto bohemik a z jejich rozboru vytěžit řadu poznatků o nejstarší antroponymii a zprostředkovaně pak i o češtině tohoto období.

3. Naším cílem je postihnout tvoření a utvářenost antroponymických bohemik a doplnit dosavadní znalosti tvoření staročeských slov o tuto specifickou součást slovní zásoby v jejím počátečním stadiu. Přestože je naše analýza pouze slovtvorná (ne onomastická), doufáme, že mnohé poznatky zde uváděné (specifické zákonitosti tvoření antroponym, nejstarší antroponymické slovtvorné typy, řešení otázek terminologické povahy) budou přínosem nejen pro historickou slovtvorbu, ale i pro onomastiku.

Materiálovou základnu této práce tvoří staročeská antroponyma doložená ve vybraných latinských textech z 11.–13. století: Kosmova kronika, nekrolog Podlažický, Seznam jmen břevnovských benediktinů a edice Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae 1–5. Do excerpty byly zahrnuty pouze texty — originály i kopie — spolehlivě doložené do konce 13. století. K pozdějším opisům nejstarších listin a rukopisům Kosmovy kroniky nebylo přihlíženo. Důsledné zaměření na nejstarší jazykový materiál zaručuje věrohodný obraz nejstarší české antroponymie.

Metodologické východisko naší práce představuje slovtvorná teorie M. Dokulila a jeho pokračovatelů, s úspěchem užitá i při popisu tvoření a utvářenosti staročeských substantiv a adjektiv (Rusínová-Šlosar, 1967, s. 37). Jednotný postup při rozboru apelativního i onymického materiálu umožní plynule navázat na tvoření staročeských apelativ a ukázat, jak se na jejich pozadí postupně vyvíjela nejstarší česká antroponymie. Hlavními výchozími body naší slovtvorné analýzy se stal Šlosarův popis historické slovtvorby českých substantiv a adjektiv (1986, 1994) a monografie J. Svobody Staročeská osobní jména a naše příjmení (1964). Problematika historického popisu lexikologického, podnětná i pro studium onymické části slovní zásoby, je shrnuta ve dvou základních dílech I. Němce — Vývojové postupy české slovní zásoby (1968) a Rekonstrukce lexikálního vývoje (1980). Pro studium bohemik jsou rovněž potřebné etymologické a antroponymické slovníky i mnohé publikace dotýkající se dílčích problémů naší práce. Jsou citovány na příslušném místě monografie a uvedeny v seznamu literatury. Při zobrazování slovtvorných procesů respektujeme specifika proprií a postupujeme v souladu s výsledky současné onomastické teorie, a to zejména české a slovenské, jež si vydobyla uznání doma i v zahraničí (R. Šrámek, V. Blanár, M. Knappová, M. Majtán).

Recenzentem této práce je prof. PhDr. Dušan Šlosar, CSc. Jemu vděčím za řadu cenných připomínek, jež přispěly k vylepšení díla.

4. Bohatý a pestrý materiál čítající zhruba 1670 osobních jmen poskytuje dostatečný podklad pro popis formování staročeské antroponymie i pro charakteristiku jejího počátečního stadia v údobí češtiny. Na jeho základě postihujeme využití slovtvorných způsobů a v jejich rámci krystalizaci jednotlivých antroponymických typů, zjišťujeme úlohu těchto typů při tvoření nejstarších osobních jmen a s oporou o mo-

nografii Svobodovu (1964) naznačujeme jejich další vývoj. V souladu s obecně uznávaným názorem o primárnosti apelativní slovní zásoby a sekundárnosti její onymické sféry považujeme za základní a prvotní ty antroponymické typy, jimž odpovídají apelativní typy se stejnou slovtvornou motivací (stč. *Dobrek — dobrek*). Uvedený postup je uplatňován důsledně, neboť zjišťování styčných bodů apelativního a antroponymického tvoření je jedinou možnou cestou, jak znázornit postupné formování staročeské antroponymie, jež se zakládala na antroponymických typech deapelativních a dále rozvíjela pomocí vlastních slovtvorných prostředků. Je nepochybné, že na pozadí apelativního tvoření vyniknou specifické zákonitosti onymické slovtvorby nejvýrazněji.

5. Všechna analyzovaná bohemika jsou v závěru práce uspořádána abecedně a retrográdně. V abecedním rejstříku uvádíme vedle rekonstruované podoby jména ještě jeho nejstarší **průkazný** doklad, v retrográdním zase jeho slovtvorný typ, a to prostřednictvím příslušného paragrafu. — Při vlastní slovtvorné analýze jsou bohatě zastoupené typy dokládány antroponymy už jen výběrově.

6. V době, kdy se objevila potřeba názvů schopných individualizovat jedince nebo jednotlivinu v rámci určité třídy objektů, vydělil se na pozadí základního systému nociónálních apelativ zvláštní, propriální systém a v jeho rámci dílčí systém antroponym. Podobné sekundární soustavy tvoří i jiná speciální označení (terminologie, názvy expresivně zbarvené, viz Němec, 1968, 1980; Šlosar, 1987, 1994) a z jejich společného postavení na okraji systému základního vyplývají jejich shodné rysy, patrné především v plánu slovtvorném. Tyto speciální pojmenovací soustavy nazval Šlosar (1994, s. 152) souhrnným termínem parasystémy a na základě materiálu staročeských kompozit ukázal, že využívají periferních prostředků a postupů k tvoření speciálních okruhů pojmenování. Termín parasystém přejímáme, protože dobře vystihuje nejen postavení antroponym v základním systému českých substantiv, ale i jejich očividnou propojenost s jinými periferními subsystémy. Např. pouze parasystémy využívají tzv. mechanického tvoření (Svoboda, 1964, s. 38, 99) a tzv. mechanického krácení s případnou následnou derivací (Dokulil, 1962, s. 25–26). V souvislosti s přjetím termínu parasystém nazýváme toto tvoření osobních jmen tvořením parasystémovým a jeho slovtvorné typy a prostředky označujeme jako parasystémové.

7. Vlastní jména představují jazykové znaky sui generis zvláštnostmi ve své obsahové a formální stránce. Od apelativ se odlišují především svou specifickou významovou náplní a cílem fungování (Trost, 1975, 1981; Němec, 1980, s. 24–25; Filipec-Čermák, 1985, s. 93, a jini). Základním cílem propria je „pojmenovat daný denotát jako jednotlivinu, identifikovat ji jako jeden prvek dané množiny týchž denotátů téže třídy, odlišit tento denotát od jiných a určit („lokalizovat“) jeho pozici

(„umístění“) v systému daných denotátů“ (Šrámek, 1995, s. 159). Plní tedy vlastní jména především funkci pojmenovací a identifikační, individualizační.

Většina proprií měla při svém vzniku lexikální význam, ale během svého fungování jej často ztrácela, protože jako pojmenování spojená s pojmenovávaným objektem na základě konvence jej k plnění onymických funkcí nepotřebovala. — Antroponymum pojmenovává v dané společnosti konkrétního člověka a odlišuje jej od osob nazvaných jinými vlastními jmény. Z toho vyplývá, že význam antroponyma tvoří soubor těch znaků, jež umožňují v síti sociálních vztahů individualizovat, identifikovat jeho nositele: stč. *dobrek* — ‘mocný člověk’ x *Dobrek* — ‘osoba mající jméno *D.*, mužského pohlaví, určitého stáří, společenského postavení’ atd.

§. Staročeský parasystém antroponym je pokračováním starobylého systému praslovanského. V nejstarším období češtiny jej tvoří tři základní typy slovtvorných struktur praslovanského původu. 1) Osobní jména s dvěma autosémantickými základy utvořená primárně kompozicí (*Bud'ivoj*) a v jejím rámci pak i relativně volným spojováním dvou komponentů (*L'st'im'ir*). 2) Antroponyma jednoduchá, tzn. s jedním autosémantickým, popř. antroponymickým základem, zahrnující útvary derivované na pozadí některých typů apelativních (*Krás'en/Kras'en*, *Pr'ëm'il*, *Hovora*, *Rvác'*, *Gřdoň*, *T'ěšen*) a jména původu metaforického, metonymického a apelativního (*Vl'k*, *Hlava*, *Vřch*, *Dušě*, *Svak*). 3) Antroponyma jednoduchá, tzn. s jedním, většinou antroponymickým základem, vzniklá převážně z jiných jmen osobních parasystémovým tvořením (*Bareš*, *Mach*, *Hřd'ěta*, *Buden*). Tyto formace bývají tradičně nazývány jména utvořená krácením kompozit.

V nejstarších dobách byla antroponyma s dvěma autosémantickými základy vyhrazena osobám urozeného původu, jednoduchá pak prostým lidem. Zprvu stačilo k pojmenování a individualizaci osoby i na oficiální úrovni antroponymum jediné. Svědčí o tom doklady ze starobylých kronik i administrativních textů, v nichž jsou osoby označovány jediným jménem, které bylo patrně jejich jménem základním a „oficiálním“. Později vyvstávala stále častěji potřeba druhého, doplňkového jména (přijmí), jež by rozlišovalo jedince nazvané původně stejným jménem. Toto přijetí získávali lidé až během svého života a je pro ně charakteristické, že bylo nedědičné, neustálené a že jeho užití nebylo při individualizaci osoby závazné (např. dvojice jmen *Mareš Šedivý* — *Mareš Valdek* označuje touž osobu; Svoboda, 1964, s. 187).

K tvoření přijmí byly využívány slovtvorné typy základních, „oficiálních“ jmen, a proto je nelze v době jednojmennosti odlišit od antroponym, která lidé dostávali při narození. Jak ukázaly excerpané historické prameny, nebyl systém přijmí v období do 13. století ještě plně rozvinut. Mezi bohemiky se prokazatelná přijmí vyskytují zřídka (*Boguša Svár*), výjimku tvoří jen formace se sufixem *-ic'*, jenž

odvozoval výhradně příjmy užívaná ve spojení se jménem základním (*Jan Mst'islav'ic*). Vzhledem ke skutečnosti, že v excerpovaných textech vystupují osoby většinou jen pod jedním jménem, analyzujeme příjmy i potenciální příjmy společně s antroponymy základními a speciální pozornost jim nevěnujeme. Zároveň upozorňujeme, že bohemika neposkytuje dostatečné podklady pro hlubší poznání slovtvorných typů českých příjmů, poněvadž tato doplňková jména jsou ve větší míře dokládána až od 14. století.

Na základě materiálu nejstarších osobních jmen nelze tehdejší antroponymický parasystém blíže poznat, neboť dokládána antroponyma jsou jen zřídka doprovázena údaji o pojmenovávaných osobách. S určitostí většinou víme jen to, že bohémikum je vlastní jméno osobní. U a-kmenových a ja-kmenových forem nelze jednoznačně stanovit ani pohlaví pojmenovávaných osob, protože se tyto struktury vztahují k osobám obou přirozených rodů (např. *M'ilgost* i *M'ilogosta* označují osobu mužského pohlaví). — Podstatou onymického parasystému, jakož i jeho fungováním se zabývá řada badatelů domácích i zahraničních a této problematice je věnována i část české a slovenské onomastické produkce. Odkazujeme alespoň na publikace V. Blánara, R. Šrámka, M. Majtána, W. Wenzla a M. Knappové uvedené v seznamu literatury.

2. Do slovtvorné analýzy jsou zahrnuta pouze nejstarší česká antroponyma s průhlednou slovtvornou strukturou, která vznikla derivací, kompozicí a na ně navazujícím parasystémovým tvořením a krácením bez změny morfologické charakteristiky. Z uvedeného vyplývá, že hlavním kritériem slovtvorné analýzy je slovtvorný způsob; osobní jména utvořená jinými pojmenovacími postupy (přenesením apelativního označení určitého pojmu nebo propria na konkrétní osobu, a to na základě jejich vzájemných metaforických nebo metonymických souvislostí, popř. pouhou onymizací — *Leb, Dunaj, Vrch, Svak*) nejsou analyzována.

K stejně utvořeným antroponymům slovanským přihlížíme jen při zjišťování praslovanského původu jednotlivých slovtvorných typů (potřebný srovnávací materiál čerpáme z monografie Svobodovy, 1964, a nám dostupných antroponymických slovníků a studií založených na bohatém materiálu, viz Seznam literatury).